

In: *Világosság* 1979/11. 664-671.

Varga Csaba

Az ifjú Lukács és a jog

Ha a lukácsi életpályát a maga egészében szemléljük, sajátos paradox jelenségre és ennek nyomán kérdőjelekre bukkanunk. Nevezetesen, az Ontológiában a jogról található fejtegetések rendkívüli jogászai érzékenységről tanúskodnak. A jog belső világa, mozgásának finomabb törvényszerűségei azonban a külső szemlélő előtt gyakran nem tárulnak fel. Következésképp, ha más területeken szerzett tapasztalatait s erudícióját a jog területén alkalmazni kívánja, annak a veszélynek teszi ki magát, hogy esetleg úgy fog hatni, mintha elefánt tevékenykednék porcelánüzletben. Nos, Lukáccsal a helyzet bizonyosan nem ilyen volt. Az Ontológia olyan jártasságot s probléma érzékenységet árul el, ami a jogelmélet művelőjéhez nem csupán fejtegetéseinek filozófiaimódszertani tanulságai, de a jogot illető meglátások reveláló jellege, mélyebb összefüggéseket sejtető belső tartalmi igazsága erejénél fogva is szól.

A dolog ott válik különössé, hogy a jog problémáival való ilyen bensőséges kapcsolat nyomait sem Lukács életművében, sem életpályájában nem látjuk. Ami az életművet illeti, a jog említése - ha ugyan ritkán előfordul - többnyire hangsúlytalan helyeken, olyan összefüggésben történik, ami a jog belső világának feltárását nem feltételezi. Fél évszázadon keresztül ilyen például a moralitás és legalitás kanti eredetű formális szembeállításának és meghaladása szükségességének hangsúlyozása, avagy - a legkülönbözőbb helyzetekben - a követendő stratégia vagy taktika politikai összefüggései kapcsán a fennálló jogrendnek, mint az állami hatalmi berendezkedés összetevőjének igenlése vagy elvetése. Talán a *Történelem és osztálytudat* lehetne az egyedüli kivétel, ahol *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata* nagyrészt épp a jogi berendezkedésre koncentrálna fejtve ki központi mondanivalóját. Itt azonban - mint látni fogjuk¹ - inkább egy Max Weber-i kifejtés félreértett, egy specifikus ideológiai helyzetben történő dramatizálásról van szó. Ami az életpályát illeti, szintén hiányoznak a magyarázó láncszemek. Lenyűgözően gazdag, sokágú érdeklődésről tanúskodó (Cs. Szabó Lászlónak a lakásában hagyott gyűjteményével kiegészült) könyvtára sem utal kiterjedt vagy valamennyire is elmélyült jogi érdeklődésre, mint ahogy baráti-tanítványi kapcsolataiban sem akadt olyan jogász, aki olyan szerepet játszhatott volna, mint pl. Szabolcsi Bence, esztétikája zenei vonatkozásainak a kifejtésénél.

Magától értetődik tehát, hogy a figyelem Lukács ifjúkora felé fordul, amikor a véletlen jogi tanulmányok végzéséhez s olyan emberekkel való találkozáshoz sodorta, akik nem egyszerűen csak jogfilozófiai problémákkal vívódtak, de egyszersmind épp ekkor élték önálló gondolkodói minőségük formálódása meghatározó korszakát, ami megalapozta későbbi klasszikus műveiket is.

Az életút ilyen mozzanatai ugyanakkor nem mentesek bizonyos belső ellentmondásoktól. Egyfelől elszórt jelzésekből és nyomokból valamennyire rekonstruálhatjuk ezek történetét, valószínűsíthetjük azt a szerepet, amit Lukács szellemi arculata kialakulásában játszottak. Végül is, ha más - alkalmasabb - magyarázatra nem bukkanunk, ezeknek Lukács jogi erudíciója és problémaérzékenysége tekintetében jelentőséget kell tulajdonítanunk. Másfelől mindezek a találkozások - látszólag - úgy elmerültek a múlt örvényében, mintha mindez nem is lett volna valóságos.

Röviden: mindaz, amiről itt beszámolhatunk, mintha csupasz, magáért való esemény lett volna Lukács életében, valami, ami csupán megtörtént vele; e történés pusztán tényén túl azonban semmiféle maradandónyomot nem hagyott. Amit tehát az alábbiakban csupán egy vázlat erejéig - rekonstruálni

---

¹ Varga Csaba: *A Történelem és osztálytudat dramatizált jogfelfogása*. Szociológia 1980, sajtó alatt.

kívánunk, olyan *adalék* Lukács biográfiájához, ami több mint fél évszázados érdeklődésbeli hézagot átívelve valamelyes felvilágosítással szolgálhat az Ontológiában található jogi elemzések forrásvidékének körülhatárolásához. Mint életrajzi mozzanatot, Lukács egyénisége, jelleme, gondolkodói fejlődése lenyomatait mindenképpen magukban hordozzák, s így hozzájárulnak a lukácsi pályakép teljesebb megismeréséhez, a leendő Lukács-filológiához. Ugyanakkor egy elsüllyedt világ hírvivői: olyan kapcsolatoké, benyomásoké, hatásoké, amelyek - átmenetileg - csak a húszas években törtek fel, az életmű szerves összetevőivé azonban csak az azt lezáró, posztumusz Ontológiában szerveződtek.

Lukács György 1902 körül iratkozott be a budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karára, szigorlatait azonban Kolozsvárott, a Ferencz József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán tette le, ahol 1906. október 6-án az államtudományok doktorává (doctor politices) avatták.

Mindez teljességgel külsődleges, említésre sem méltó eseménynek látszik mind a család életében, mind Lukács későbbi emlékezéseiben. A fakultás, ahova beiratkozik, a szak, aminek hallgatását vállalja - az emlékezőkben nem is szerepel. Ha külön-külön talán érdektelen is, egybevéve mégis jellemző, ha a családi emlékezés néhány feltalálható darabját összegyűjtjük. Apja számára ennyi marad a heidelbergi évekből: "A két doktori diplomád itthon van. . . Írd meg, hogy a diplomákat megküldjük-e avagy hogy csak a bölcsészeti doktorátusról-e?"² Leánytestvére a benyomások szintjén bizonyosan pontosan emlékszik: "Gyuri az érettségi után a budapesti egyetemre került. Gondolom, akkor maga sem tudta még, tulajdonképpen mit akar - talán mindent."³ Végül maga Lukács, amikor egy évtized múltán könyvélményeiről számol be, az "egyetemi évek" kapcsán olyan évekre tekint vissza, amik hivatalos tanulmányaitól merőben független, önállóan végzett, elmélyült stúdiumokat jelentettek számára, s így "az olvasmányok széleskörűvé válását" eredményezték. Valószínűsíti ez egyúttal azt is, hogy egyetemi léte csupán akkor vált kézzelfoghatóvá számára, amikor hivatalos tanulmányainak ténylegesen folytatott tanulmányokká kellett válniuk.⁴ Lukács ugyanis az "egyetemi évek" első könyvélményeiként Schegelt és Novalist említi, akik viszont írásaiban először a Huszadik Században, 1906 augusztusában, tehát szigorlati vizsgái időpontja táján jelentkeznek.

Az eddig elmondottakból talán már sejthető, hogy Lukács nem azonosult túlzottan jogi tanulmányaival. Tudjuk, hogy ebben az időszakban - 1902ben, 1903-ban és 1906-ban - kizárólag színházi kérdésekről publikált. Miért választotta egyáltalán a jogi stúdiumot? Mozgatórugóként felvetődhet az atyai presszió vagy a biztos egzisztenciateremtés igénye. Az előbbit azonban cáfolni látszik Lukácsék családi életének liberális légköre, amiben mindenki a választásának megfelelő saját utat járta, és amiben az esetleges szülői befolyásolás a szeretetteljes, szelíd megértetésnél sohasem ment tovább,⁵ az utóbbit pedig az, hogy az 1910-es évektől kezdve apja határozott lépéseket tesz, hogy gondtalan, csupán saját szellemi ambícióira való koncentrációt biztosító egzisztenciát teremtsen fia számára.⁶ Ezeket az ellenvetéseket

²Lukács József levele Lukács Györgynek. Budapest, 1913. V/19 LAK/M26.

³Poppné Lukács Mária: Emlékeim Bartókról, Lukács Györgyről és a régi Budapestről. = Magyar zenetörténeti tanulmányok. Kodály Zoltán emlékére. Szerk. Bónis Ferenc. Budapest, Zeneműkiadó, 1977. 401.

⁴Könyvek könyve, szerk. Kóhalmi Béla. Budapest, Lantos (1918). 166-168. = Lukács György: Ifjúkori művek. Budapest, Magvető, 1977. 766.

⁵Ebben az értelemben rója fel pl. leánytestvére, Lukács első házassága kapcsán, hogy "az első alkalommal, mikor csak azt kérte, hogy még ne házasodj, várj egy pár hónapig (azt hiszem ez volt az első dolog, amit ő kért) akkor Te ezt kerekén megtagadtad." Lukács Mária levele Lukács Györgyhez, Pörtschach? Villa Woith? LAK/M/237/1.

⁶"A különféle körülmények latolgatása arra a felismerésre vezetett, hogy ha nem előbb, de legkésőbb egy év leforgása után azon helyzetben fogok lenni, hogy neked minimális 5000 koronára rugó járadékot biztosíthatok. Nem akartam elmulasztani, hogy ezen 'felfedezésről' azonnal ne értesítselek, mert tulajdon képen ez neked fontosabb mint sok más dolog, amiről írhatnék." Lukács József levele Lukács Györgynek. Wiesbaden, 1911. VI/1-én. - Néhány hónappal később biztosítja, hogy

ugyanakkor tompítja vagy éppen megalapozatlanná teszi, hogy az apa és szellemileg nagykorúvá nőtt, 26-29 éves fia közötti kapcsolatból korántsem vonhatunk le biztos következtetéseket egy évtizeddel korábban közöttük fennállott kapcsolatra. Lukács Mária többször említi például, hogy második immár valóságos érdeklődését fedő - diplomája megszerzése után Lukács "maga próbált kenyérkereső pályára lépni" (ám "képtelen volt megmaradni"),⁷ és ezt belső indítékból fakadt elhatározásként érzékelteti. Ezek a roppant bizonytalan jelzések, egybevetve a budapesti jogi kar látogatottsági statisztikájával, mégis meghatározott irányba látszanak mutatni:

	hallgatói létszám	zsidó vallásúak aránya
1860-as évek	500 körül	10% körül
1870-es évek	1 200 körül	20% körül
1880-as évek	1 500 körül	25% körül
1900-as évek	3 500 körül	30% körül
Lukács György végzési ideje	4 000 körül	35% körül

A hivatalos, félévenként bontott táblázatok⁸ adatainak átlagolása és kerekítése jól mutatja a tendenciát, hogy a századforduló táján a "közjogi műveltség" s az ezt biztosító stúdium egyre inkább előretör, a társadalomban valamiféle általános diplomaszerezési forrássá válik, és ebben a zsidó vallású lakosság növekvő arányban vesz részt. Elképzelhető tehát, hogy ekkor még Lukács egy általános és különösen a saját köreiben érzékelhető hullámtól engedte vezetni magát. Egy ilyen feltételezést látszik támogatni az is, hogy érdeklődése ekkor - még és már - meglehetősen általános volt; a saját magára kirótt önstúdiumok végzését ezzel nem keresztezte, mégis, a formális tanulmányok s diploma szerzés iránti elvárásoknak eleget tett; és egyúttal ez oly általános képzési formán keresztül magának is bizonyos egzisztenciát biztosíthatott.

Tekintettel Somló Bódog tudományos és emberi nagyságára; a progresszió érdekében játszott szerepének, s a nagyváradi jogakadémiai botránynak, ill. Ady támogatásának köszönhetően országosan is ismert tevékenységére, - kézenfekvőnek tűnt a feltételezés, hogy Lukács és Somló között valamiféle kapcsolatnak vagy legalább az ifjú Lukács részéről rokonszenvnek kellett léteznie, ami Kolozsvárra vonzotta őt, doktorálni a nála 12 évvel idősebb professzorhoz. Olyan tényeket nem ismerünk, amik ezt a feltételezést közvetlenül cáfolnák vagy megerősítenék. Lukácsban kialakulhatott valamiféle vonzódás Somló iránt. Mindazonáltal bármi tényszerű bizonyosság hiányában Lukács kolozsvári doktorálása döntő okát nem gondolkodói tetteként értékelhető megfontolásban, hanem egy egészen egyszerű prózai körülményben kell látnunk. Nevezetesen, épp a budapesti hallgatói létszám roppant megnövekedése váltja ki azt a problémát, amiről a krónika majd a "szigorlóknak tömeges elvándorlása Kolozsvárra" visszas jelenségeként tudósít. Pontosan ezekben az években következik be, hogy Budapesten 20 tanár

---

fiának saját jövedelme nem az atyai gondoskodást csökkenti, hanem tőkeképzést szolgál. "A könyved megjelenésének igen örültem. . . Hogy 500 márkát kaptál az is öröndetes dolog, csak arra kérlek, hogy ezen összeget tekintsed a *sajátodnak* és ne költsd el olyan dolgokra, amelyek fedezése reám tartozik. Hozzá kell szoknod, hogy tőkéket kell gyűjtened és ehhez első sorban azon pénzeket használd fel, melyeket honorárium gyanánt kapsz." Lukács József levele Lukács Györgynek. Budapest, 1911. nov. 17. -1914. május 25-én az atyai levél végül már évi 10 000 márkás hitelkeret juttatásáról biztosít, szabad háztartási felhasználásra, rendkívüli kiadások esetére kilátásba helyezve további támogatást.

⁷Poppné Lukács Mária, 383 és 391-392.

⁸Eckhart Ferenc: A jog- és államtudományi kar története 1667-1935. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936. 683.

oktat 4000 hallgatót, ám ezek közül csak 1000 kívánja letenni szigorlatát Budapesten, míg Kolozsvárott 12 tanár mindössze 1000 saját hallgatót oktat, ám 3000 hallgatót szigorlatoztat. Ez az a helyzet, ami a kolozsvári rektort arra indítja, hogy 1901. évi tanévnyitó beszédében minden büszkeség nélkül bevallja; "ezen az egyetemen... több doktori oklevelet osztottak ki, mint Európa bármely más egyetemén". Kolozsvárra ugyanis mindenekelőtt a leendő "vicinális doktorok" özönlenek, akik számára csupán az a fontos, hogy Budapesten előadás látogatása és bármi tanulmányi szorgalom nélkül - csupán szabályszerű beiratkozással - néhány évet eltöltsenek, azután Kolozsvárott letegyék a kötelező vizsgákat, hogy egy nappal később már doktorra is avassák őket.⁹ Ez a helyzet hallatlanul előnyös lehetett Lukács számára, hiszen úgyszólván teljesen szabad, önstúdiumaira fordítható éveket biztosított. Nem ismert egyelőre, hogy Lukács hol, mikor, kinél tette le szigorlatait. Elképzelhető, hogy budapesti tanulmányokról Lukácsnak egyszerűen nem lehetett emléke, mivel a beiratkozás stb. formáságain túl esetleg ilyenek nem is léteztek. Lukács igencsak számos életrajzi megnyilatkozásából egyetlen kijelentést találtam csupán, amely - egy más irányú beszélgetés témájának à propos-jaként - esetleg budapesti jogi kari eseményre vonatkozhatott. "... Abban, hogy engem ideológiailag olyan mélyen megvetettek a magyar írók, abban nem is annyira Marx, mint Hegel játszik egy nagy szerepet. A magyar diktatúra előtti közvéleményben - most megint nem íróra, de például Polányira hivatkozhatom -, én egyszer jelen voltam egy Pikler-szemináriumon, amelyen a Polányi mint egy humoreszket olvasott fel a Phänomenologie des Geistes-ből, hogy lehet filozófiát így írni, s felolvasott egy hosszú mondatot, és ezt egy óriási röhögés követte, és aztán megint egy hosszú mondatot, és megint egy nagy röhögés követte."¹⁰ A szigorlati hónapok vizsgákra koncentrált légkörét, melyben - Eckhart pejoratív jellemzésével élve a "könnyen átbukás" az egyetlen értékmérő, jól jellemzik Bánóczy Lászlónak, Lukács barátjának s egyben Thalia-béli társának ezidőben kelt sorai: "Kedves Gyuri fiam, Kellemetlen ez a halasztás a szünet miatt, de talán elmehetsz Kiss Mór lakására, és ő privatim is megmondhatja, hogy hogyan intézik el az ügyet. Akkor aztán mindjárt biztosat tudsz, és nyugodtan tallulhatsz. Ha valamiben megbízható jogász segítségre vagy felvilágosításra van szükséged, fordulj Juszth Pálhoz, Szentegyház u. 6. Status palota, feltétlenül a kezedre fog járni." Ami pedig Bánóczy saját készülési stílusát illeti: "Én pompásan érzem magam, és most ezért nem tudok tanulni. Minden nap kijelölöm a naptárban, hogy mennyi idő alatt kell az egyes tárgyakat elvégezniem. ... az ismeretlen perjogra 4 nap jut, az osztrák jogra 1. Legközelebb azt hiszem áttérek az óra egységekre. Ma - 3/4 11 van - még 170 oldal keresk. jogot kell megtanulnom. Compendiumból. Ez súlyosbító körülmény. Nem baj. Majd megerőlteti magát Szladits".¹¹

Bármilyen tömegű diplomát osztottak is ki Kolozsvárott, valamilyen teljesítményt bizonyosan fel kellett mutatni érte. A disszertációra gondolok, mely Lukácsnak a mai Babeş-Bolyai Egyetem archívumában az elmúlt hónapokban megtalált - 675. sorszámot viselő - diplomája szövegében is szerepel: "in Dissertatione quoque inaugurali elaboranda eruditum se". Somló közismert korrektsége egyenesen kizárja, Lukács József csak jó ügyeket pártfogoló erkölcsi komolysága s fia csaknem grafomán íráskészsége pedig erősen valószínűtleníti annak pusztá feltételezését is, hogy disszertációírás nélkül szerezhette volna meg diplomáját.

Lukács ismeretében viszont bizton állíthatjuk, hogy ha írt, úgy azt a legnagyobb igényességgel tette. Vagyis kell, kellett lennie egy eddig ismeretlen Lukács-opusznak - egy államtudományi, esetleg jogbölcseleti problémát tárgyaló műnek, mely feltehetően szintén a Babeş-Bolyai Egyetem archívumában lappang. Levélbeli kérésre Demeter János, Somló katedrájának az elmúlt évtizedekben volt örököse vállalta, hogy erőfeszítéseket tegyen az archívum még nem rendezett anyagának feltárására.

⁹Eckhart, 636, 637.

¹⁰Eörsi István és Vezér Erzsébet interjúja, 1971, kézirat. LAK V/38. 22-23.

¹¹Nagyságos Lukács György úrnak, Kolozsvár, New York-Szálloda, 1906. ápr. 30. ? LAK. A levélben említett Kis Mór a pandektajog ny. r. tanára volt Kolozsvárott.

Fáradhatatlan közbenjárása és Kovács József rektorhelyettes támogatása már eddig is néhány ismeretlen dokumentum megtalálásához vezetett. Különbő iktatókönyvekből s szigorlati naptárakból - melyeket a helyszínen fotómásolatokban tanulmányozhattam - kiderül, hogy Lukács 1906. január 27-i határidővel kívánta letenni, s végül május 7-i határidővel tette le első, október 5-én pedig második államtudományi szigorlatát. A jogi kar még aznap 89/1906/7. számú beadványban felterjesztette őt és két társát a másnapi államtudományi doktorrá avatásra; október 6-án Lukács bizonyítványt kért és kapott az avatásról; s ugyanekkor a Kolozsvári K. Ferencz József Tudományegyetem Tanácsa és Doktori Névkönyve. III. kötet 1906/7-1909/10. című, bőrkötéses lajstrom 123. oldalára, a *Doctores Scientiarum Politicarum* sorába bevezették a következőket: "Dominus *Georgius Lukács de Szeged* annorum 21. religionis mosaicae, locus natalis Budapest, in Doctorem Scientiarum Politicarum promotus die 6. mensis octobris anni 1906." Disszertáció, sajnos, egyelőre nem került elő, címét sem ismerjük s még arra vonatkozóan sincsenek megnyugtató adatok, vajon milyen selejtezési szabály érvényesült akkor vagy a hátrányosabb időszakokban.

Lukács és Somló kapcsolata születésének körülményeit nem ismerjük, de tény, hogy a doktorálás után kettejük közt szívélyes barátság fejlődött. Forrásaink itt is hézagosak, ám néhány jelzésből mégis következtethetünk.

Az első ismert levél, melyben Lukács szól Somlóhoz, úgyszólván mindent előlegez :

"Nagyságos Dr. Somló Bódog
ny. r. egy. tanár úrnak
Kolozsvár, Monostori út 72.

1909. II. 14.

Igen tisztelt tanár úr,
kérem, ne vegye tolakodásnak részemről, hogy olyan hangos és benső örömet érzek az Ön kineveztetése alkalmából és ne tekintse arrogantiának sem, ha úgy érzem, hogy itt nemcsak az Ön diadaláról van szó, hanem egy olyan ügy is csatát nyert, a melynek - ki nem mondott jelszóval bár - igen sokan harcosai vagyunk itt. Hogy mint minden igazi örömnél, a mi örömünk itt túlmegy a pusztán személyes jóérezésen. Felhasználom továbbá ezt az alkalmat, hogy kedves figyelmét és nagy értékű, kitüntető küldeményét megköszönjem. Az én ítéletem itt amúgysem lehet fontos Önnek és így csak köszönetemet fejezem ki érte és a megemlékezésért. Még egyszer fogadja legőszintébb szerencsekívánataimat.

Tisztelő híve

Lukács György"

Ez a levél¹² egyértelműen rámutat kapcsolatuk elvi alapjára. Nevezetesen arra, hogy Lukács Somlóban az ügyet: a társadalomtudományi gondolat progresszióját tiszteli. Somló ezekben az években könyvet nem publikált, tanulmányokat is csak korábban, így valószínűen különnyomatok megküldéséről lehetett szó. Lukács mindenesetre itt is - csakúgy, mint jogfilozófusokkal való kapcsolatában bármikor - tartózkodik a formális köszönetmondáson túli érdemi véleménynyilvánítástól.

A következő években a Popper Leónak írt levelekben bukkan fel Somló, olyan összefüggésben, ami

---

¹²LAK M/260/l.

bensőséges, baráti s egyben intellektuális viszonyról vall. 1910. májusi levele utószavában írja: "Igaz! A jogfilozófiai kongresszuson (Somló kedvéért voltam ott) találkoztam egy hollandus ügyvéddel ..." 1910. VI. 15-i levelében pedig arról tudósít, hogy "a mikor ez a cikk készült Berlinben voltak Somlóék, Jakobi Böske, stb. és a cikk szerzője napközben szaladgált velük és éjjel írt, vagy megfordítva".¹³

Somlóval való következő levélváltása már Somló *Juristische Grundlehre-je* kiadására vonatkozik, ami Somlót nemzetközileg ismert, még ma is úgyszólván kötelezően idézett jogfilozófiai tekintéllyé tette. Az előzmények nem ismeretesek, ám Somló fennmaradt soraiból valamelyest következtethetünk.

Kedves Barátom,

nagyon köszönöm kedves soraidat és szíves tanácsodat, amellyel egyidejűleg élek is s Reád hivatkozva írok Schwarz Bertalannak. A Meiner-cégre magam is gondoltam s úgy igen megfelelő volna, ha Schwarz Bertalan összeköttetésbe hozna vele. Legjobban Mohrt-t szerettem volna, akihez fordultam is, de ügyetlenül, amennyiben minden közvetítés és informáltatás nélkül magam tettem nála kérdést; pláne akkoriban még úgy gondoltam, hogy könyvem egy Rechtsphilosophie I-ső kötete gyanánt jelentetem meg, míg II-ik kötete (Juristische Wertlehre címen) csak 3-4 év múlva jött volna, ami természetesen még kevésbé fokozhatta Mohrt kedvét a kiadásra. . . " .

E sorokra¹⁴ Lukács két hónap múlva válaszolt. Eszerint - írja Heidelbergből, 8/X. 1916. dátummal - ami a Mohr kiadót illeti, "teljesen kizárva nincs a dolog, csak épen okvetlenül szükséges lenne, hogy egy olyan *szakember*, akiben Mohrnak bizalma van, aki pl. önála adja ki a dolgait, ajánlja a könyvet. Ezért nem vállalja Max Weber, akivel erről beszéltem a közvetítést, mert azt hiszi hogy Mohrra *szoros értelemben vett* szakemberrel lehet igazán hatni.

Itt kettőről lehet szó. Egy Kelsen, akit én futólag ismerek, egy itteni látogatása alkalmából, akit esetleg Te is ismersz, vagy akivel van esetleg közös jó ismerősöd, aki hozzá közelebb áll mint én. Ha nem, szívesen vállalom, hogy eljuttatom hozzá a kéziratot és megkérjem, hogy aztán Veled és Mohrral érintkezésbe lépjen. A másik út: Kantorowicz. Őt nem ismerem személyesen; ha te sem ismernéd, Max Weber vállalja a közvetítést.

Radbruch, akit a legjobban ismerek a harctéren van. Ha eljön egyszer ide, beszéljek vele, hogy az ő kiadójánál lehet-e valamit elérni (Quelle und Meyer)."

Sajátos, hogy Somló Bódog 4 kötetnyi naplójegyzete, melyben 1896-tól kezdve egészen az öngyilkossága előtti hónapokig beszélgetéseiről, benyomásairól, utazásairól, sőt éppen ezekben az években levelezéséről is rendszertelenül ugyan, ám olykor igen részletesen beszámol¹⁵, a Lukácssal való kapcsolatáról egyetlen egyszer sem tesz említést. Noha a számára halhatatlanságot biztosító művet végül a lipcsei Meiner cég adta ki (1. kiadás 1917, II. kiadás 1924) mégis egyértelműen kiderül, hogy ezt egyebek közt Lukácsnak köszönheti, - pontosabban Schwarz Bertalannak, akinek segítőkész közvetítését Lukács biztosította számára. Másfelől döntő szerepet játszott a XX. század jogfilozófiai gondolkodásának kétségkívül legnagyobb egyénisége, Hans Kelsen, aki Meinert szakmailag biztosította a mű becséről, s akinek érdeklődését végül is nem Lukács keltette fel, hanem Somlónak egy a bécsi cs. és kir. udvari könyvtárban dolgozó tanítványa. Kapcsolatukat jellemzi egy másik lukácsi levél is, mely egyébként az első nyomában halad.

---

¹³LAK M/194/1,

¹⁴LAK M/216/2.

¹⁵OSZK Kt. Quart. Hung. 3038/I-IV.

"Heidelberg Keplerstrasse 28. 8/IV. 1917.

Kedves barátom,

hálás köszönettel vettem könyvedet és engedd meg, hogy rögtön - még mielőtt módomban lett volna belemélyedni - megköszönjem kedves és kitüntető figyelmedet. Remélem nemsokára hozzájutok az áttanulmányozásához; csak átlapozva is látom, hogy tele van épen azokkal a kérdésekkel, melyek engem a legjobban érdekelnek. Azt hiszem egy pát hónap múlva, mikor i készen leszek egy nagyobb munkával mely most minden időmet igénybe veszi, hozzáláthatok áttanulmányozásához. Mivel a telet Pesten fogom tölteni, talán lesz alkalmam Veled találkozni és beszélni róla.

Addig is fogadd újból hálás köszönetemet, Tisztelő híved

Lukács György"

A kérdéses mű "A nemzetközi jog mibenléte" (Kolozsvár, 1917) lehetett. Ezt Lukács mindennemű jogi érdeklődés híján is áttanulmányozásra érdemesnek tarthatta, hiszen - mint rögtön látni fogjuk - a háború problémája ekkor őt is morálisan mélyen foglalkoztatta, s futó belelapozás nyomán joggal remélhette, hogy Somlónál adalékot talál majd gondolati feldolgozásához.

Még markánsabb, ám - ha egyáltalán lehetséges - utóéletében még ellentmondásosabb kapcsolat fűzte Gustav Radbruch-hoz. Radbruch evangélikus környezetben felnőtt gondolkodó volt, a szociáldemokráciához való vonzódásáról és relativista jogfilozófiájáról egyaránt ismert, akit a náci hatalomátvétel az elsők közt fosztott meg katedrójától, s aki mégis személyes ügyének érezte, hogy elméleti felelősséget keressen és vállaljon azért, hogy a jogászok oly feltétlenül, zökkenéstelen átmenettel hódolt meg az új rezsim előtt. E meghódolás forrását egyébként az uralkodó jogpozitivizmusban lelta meg, és ezért öregkorában, hogy a barbárság újratámadása ellen elméleti fegyvert kovácsoljon, maga is természetjogásszá lett. Az a kor, mely Lukácsot Radbruch-hal összehozta és mindkettőjük fejlődésére külön-külön megalapozóan hatott, "a hasonló gondolkozású tudósok azon köre volt, melyhez fogható csak ritkán akad, s mely akkoriban Heidelbergben munkálkodott: Windelband (később Rickert), Jellinek, Max Weber, Gothein, Troeltsch, Lask".¹⁶

Kapcsolatuk megörökítése Radbruch első valóban önálló jogfilozófiai művének, a *Grundzüge der Rechtsphilosophie* (Leipzig, Quelle und Meyer, 1914.) előszavában olvasható. Radbruch itt így vall: "Hogy szerzője gondolatainak közzétételét már most egyelőre vázlatos formában elhatározta, mindenekelőtt a heidelbergi Dr. Georg v. Lukács biztató és ösztönző bátorításának köszönheti."

Levelezésük néhány - újabban előkerült - darabja e hatásról igen érzékletes és bensőséges képet ad.

---

¹⁶Lebensbeschreibung von Dr. Gustav Radbruch. .. (1945). = Gedächtnisschrift für Gustav Radbruch, hrsg. Arthur Kaufmann. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1968. 22.

Bellariából, 1913. szeptember 10-12. körül keltezve például már egy múlttal rendelkező jóviszonyról értesülhetünk:

„...Kedves Radbruch Úr,

nagyon köszönöm híradását. Örültem, hogy nyara jól kezdődött. Remélhetőleg jól is folytatódik mind Önre, mind a könyvre nézve, melyhez szinte személyes érzelmek fűznek.

Szíves üdvözlettel

az Ön Lukácsa"

A következő levél - a postabélyegző szerint 1914. áprilisából - ezeket a "szinte személyes érzelmeket" Lukács saját gondolkodói fejlődése egyik további vizsgálódásra is érdemes - a filozófiai relativizmust is tarsolyában rejtő - vonatkozásaként magyarázza:

„Kedves Radbruch Úr,

kérem ne vegye érdektelenségnek., hogy oly soká nem írtam Önnek, először el akartam olvasni a könyvét, azután mindenféle akadály jött közbe. . .

Könyvét igen nagy örömmel és tanulsággal olvastam. Úgy látom, hogy a kiadásával szembeni aggályai teljességgel alaptalanok voltak. Minden fő gondolat nagyon világosan és tisztán domborodik ki. .. Ami a módszert illetően engem leginkább érdekelt - emlékszik tán még az előadások idejéből is -, a jogfilozófiai tájékozódás s a jogalakítás különféle egyenrangú rendszerei most talán még jobban tetszenek, mint az előadásokon. Személyes kívánságom az volna (ami egyáltalán nem a könyvre vonatkozik, hiszen finom ökonómiáját szétfeszítené), hogy egyszer, talán esszéisztikusan, ezeket a különböző rendszereket még alaposabban kifejthetné, hogy ezáltal a különféle axiómáknál, maximáknál, és az azoknak megfelelő különféle rendű és rangú társaiknál végső alapjaik hasonlósága s egyenértékűsége egész világosan napfényre kerüljön, és ezzel az Ön relativizmusának abszolút szükségszerűsége s ennek következményei a metaforisztikus döntés számára nyilvánvalóak legyenek. Ez persze magában a könyvben is elegendő meggyőző erővel megtalálható: mindez tehát csak magánjellegű kívánságom, saját okulásomra és módszertani vizsgálódásaim elősegítésére. A könyvet érintő többi kérdéstről kimerítően beszéltünk az előadások előtt. A befejezés, amit az előadásokról nem ismertem, nagyon tetszett.

...

Szívélyes üdvözlettel

az Ön barátian odaadó

Georg von Lukácsa"

Nem csupán e levelek¹⁷, de - közvetve - azok a sorok is vallanak Lukácsnak a nála hét évvel idősebb

---

¹⁷LAK M/307. - "Lieber Herr Radbruch,

[...] Besten Dank für Ihre Nachrichten. Es fceute mich dass Sie einen guten Anfang des Sommers hatten. Hoffenlich geht es woiter auch gut; sowohl für Sie, wie für das Buch, dem gegenüber ich eine fast persönliche Teilnahme empfinde. [...]

Mit herzlichen Grüßen

Ihr G. v. Lukács"

"Lieber Herr Radbruch,

bitte fassen Sie es nicht als Interesselosigkeit von mir auf, dass ich Ihnen so lange nicht schrieb; zuerst wollte ich Ihr Buch lesen, dann kamen die verschiedenartigsten Hindernisse . . . dazwischen.

Ihr Buch habe ich mit sehr viel Freude und Belehrung gelesen. Ich finde, dass alle Ihre Bedenken gegen die Herausgabe des

Radbruch szellemi fejlődésében játszott erjesztő szerepéről, amelyekkel Königsbergből, 1914. június 7-én Karl Jaspershez fordult: "Nagyon szeretnék Öntől akár egy szót is hallani jogfilozófiámról. Attól tartok: az Ön hallgatása hallgatólagos kritika... Már Max Weber hallgatása is nyugtalanító. És ugyancsak hallgat Lukács, hallgat Staudinger asszony és Windelband.. ." ¹⁸ Hogy a hallgatás e bírálata valóságos volt-e vagy sem, és ha igen, megalapozott-e, nem feladatunk eldönteni. Mindenesetre nem érdektelen megjegyeznünk, hogy az egyedüli hely, ahol Somló - kéziratnaplójának 3. kötetében - Lukács nevét egyáltalán említi, kifejezetten elmarasztaló jellegű, elsősorban Radbruch szempontjából. 1914 őszén ez a feljegyzés olvasható: "nov. 8. Megérkezett a legújabb német jogbölcsezet: Radbruch, Grundzüge der Rechtsphilosophie. .. Este Radbruch. Furcsa, hogy előszava szerint, még nem adta volna ki gondolatait e vázlatos formában, ha elsősorban Lukács György úr nem biztatta volna őt erre. A kiadás felelősségét nem lehet a biztatóra hárítani. Ha *én* nem találom könyvem a publicatióra érettnak, nem adnám ki nemcsak Lukács Gyuri, de másnak biztatására sem. A könyv tényleg nem is érett. Először is problémáiban túlságosan szűk körű. De azok kidolgozásában sem eléggé átfogó. Aztán túlságos szellemeskedő. Problémákat szellemességgel akar megoldani. Ellentmondásokat könnyelműen meghagy. Nem egy jó ötlet. De nem ez a jogfilozófia amellyel a német jogtudomány immár viselős. Ez csak abortusa az anyának, aki Messiást akart szülni." ¹⁹

Ami Radbruchnak Lukácsra gyakorolt hatását illeti, ő - ha átmenetileg is - nem lebecsülendő szerepet játszott. Amint önéletrajzi vázlataiból tudjuk, ²⁰ a marxizmus klasszikusainak több művével Lukács már gimnazista éveit végén megismerkedett. Ezt az ismerkedést többször is felújította és elmélyítette, Hegel filozófiai jelentőségének felismeréséig azonban Marx hatása - Simmel és Max Weber szűrőjén keresztül - elsősorban a közgazdásznak és a szociológusnak szólt, - a társadalomtudományi gondolkodás azon területeinek tehát, amelyek szerepe ekkor Lukácsnál a háttéranyagnál még alig lehetett több. Éppen ezért érdemes figyelemre, hogy az első olyan lukácsi írás, ami Marxot érdemben említi, épp a crocei történetfilozófia bírálatáról szól, a marxizmus egy szociologizálóan leegyszerűsített (egy-egy vonásában mégis mintha a posztumusz Ontológia vállalkozását előlegező) programjának megfogalmazása, és ebben az összefüggésben a radbruchi módszerek példaként való bemutatása kapcsán.

Lukács itt a tudat immanenciája neokantiánus előfeltevésével vívódva azt kívánta bizonyítani, hogy "a történettudomány axiomatikus tételezésének tartalma... valóban beható, elfogulatlan és gondos elemzés során érdekes párhuzamosságot és összefüggést mutat a társadalmi rétegződési viszonyokkal, azok eltolódásával, külső és belső társadalmi változásokkal... A történelmi materializmus, az eddig legjelentősebb szociológiai módszer, majdnem mindig történetfilozófiai metafizikává torzult, de ez nem feledtetheti annak a mindmáig kellő tisztasággal ki nem dolgozott módszernek a korszakos értékét,

---

Buches gänzlich unbegründet waren. Alle Hauptgedanken kommen in grosser Klarheit und Reinheit heraus . .. Was mich methodisch am meisten interessiert hat - Sie entsinnen sich noch aus der Vorlesungszeit - die verschiedenen, gleichwertigen Systeme der rechtsphilosophischen Orientierung und der Rechtsgestaltung gefallen mir jetzt vielleicht noch mehr wie in den Vorlesungen. Es wäre ein Privatwunsch von mir (der sich garnicht auf Ihr Buch bezieht, ja dessen Oekonomie sprengen würde) dass Sie einmal, vielleicht essayistisch - diese versmeden[en] Systeme noch ausführlicher darstellen, damit bei verschiedenen Axiomen, Maximen und dementsprechenden verschiedener Subalternhit, die Gleichheit und Gleichwertigkeit ihrer letzten Grundlage ganz sichtbar an Tage träte und damit die absolute Notwendigkeit Ihrer Relativismus und dessen Folge der metaforistischen Entscheidung offenbar werde. Freilich ist dies in dem Buche selbst hinreichend überzeugend gestaltet: es ist dies nur ein Privatwunsch von mir - zur eigenen Belehrung; und zur Förderung meiner methodisehen Untersuchungen. Über den Rest zur des Buches haben wir ja vor den Vorlesungen ausführlich gesprochen. Der Schluss, den ich aus den Vorlesungen nicht kannte, gefiel mir sehr gut. [. . .]"

¹⁸Radbruch, Gustav: Briefe, hrsg. Erik Wolf. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1968. 53.

¹⁹Somló Bódog naplója, 1914-1917, 34-35.

²⁰Lukács György: Utam Marxhoz (1933). = Lukács György: Utam Marxhoz, II. kötet. Budapest, Magvető, 1971. 9 és köv.; Lukács György: Marxista fejlődésem: 1918-1930 (1968). = uo. 696.

amelyre felépült. Az itt jelzett probléma megoldásának útja abban rejlik, amit Marx az ideológia problémájának nevez - csak persze ehhez meg kell tisztítani és metodológiailag rendbe kell tenni alkotását: a megoldás útja annak felismerése, hogy mi tölti meg szükségszerűen konkrét tartalommal az objektív szellem tudományainak önnön axiomatikájuk által formálisan meghatározott tételezéseit. Hadd utaljak itt Radbruch igen érdekes fejtegetéseire. Radbruch az értékstruktúra lehetséges tipologizálását, a jogfilozófiai rendszerek alapját a pártpolitikai állásfoglalások tipológiájával hozza összefüggésbe, és így a jogi kategóriák immanenciájának és általános érvényének megőrzése mellett, azok konkrét kitölthetőségét nemcsak metajurisztikus forrásokból vezeti le, hanem azt a pontot is megmutatja, ahonnan nézve ez a tartalommal való telítődés megérthető (*Grundzüge der Rechtsphilosophie*, 1914. 96. és köv. 1.). Hangsúlyoznom kell, hogy Radbruch a problémát csupán a jogfilozófia oldaláról veti fel, és annak szociológiai vonatkozását nem tárgyalja részletesebben. Saját kérdésfeltevését tekintve teljes joggal teheti ezt; mégis úgy vélem ő az, aki a probléma metodikai sarkpontjára a legvilágosabban rámutatott".²¹

Amint a kifejtésből kiviláglik, Lukács filozófiai fejlődése eredményeként ugyanaz a radbruchi tipológia, ami az 1914-es levélben még a relativizmus "abszolút szükségszerűségének" bizonyossága volt, most benne foglalt konkrét tudattartalmak társadalmi meghatározottsága megsejtésévé változott. Ez a szemléleti váltás legalábbis a problémafelvetés síkján, más területekre is kisugárzott. Erre az időszakra visszaemlékezve írja Lukács, hogy Kant nyomán "hosszú ideig erősen hatott rám, de sohasem elégített ki. .. a legalitás és a moralitás pusztá, formális szembeállítására... ". Világos, hogy itt ismét az adott objektívált tudati immanenciák társadalmi kötöttségéről, megfeleléséről, a kanti módszertannak a társadalmiság benyomulása általi szétfeszítéséről van szó. "Túlságosan nyilvánvaló volt előttem a pusztán formális kötelességmorál elválaszthatatlan összefüggése a mindenkor uralkodó társadalmi állapot és fejlődés gyakorlati követelményeivel, főképpen a mindenkor érvényes jogrendszerrel."²² Ezért ügyel most a jog és erkölcs viszonyának kölcsönös feltételezettségének szlovjovi felfogására csakúgy, mint a Jellinek-féle etikai minimumra.²³ Ez magyarázza, hogy Emil Lask filozófiai teljesítményének feltérképezésekor messzemenő elméleti konzekvenciát pontosan annak a kísérletnek tulajdonított, hogy Lask "a jogi szféra specifikus érvényességi jellegét kidolgozza, és megállapítsa a többi szférához való viszonyát."²⁴

A Heidelbergben töltött éveknek van még egy figyelemre érdemes mozzanata. Ez nemcsak Lukács és Radbruch akkori eszméi és morális közösségére vet fényt, de a háborúval kapcsolatos egyértelműen elítélő, morálisan hangolt állásfoglalásának olyan indítékot is kölcsönöz, ami bizonyosan egyik színezője annak, ami egy év múltán majd Lukácsot a kommunista párthoz sodorja. Radbruch ugyanis harcos pacifista volt, akinek tetteit "szociális alapérzéke" irányította.²⁵ Nos, ez az "önkéntes vöröskeresztes beteggondozó, később katona, majd végül a nyugati front tisztje"²⁶ a maga gondolkodói énjét is háborúellenessége szolgálatába állította, és határozott visszhangot kiváltó tanulmányt fogalmazott meg e háború filozófiájáról.²⁷

²¹Lukács György: Benedetto Croce: A történetírás elméletéről és történetéről (1915). ~ Lukács György: Ifjúkori művek. Budapest, Magvető, 1977. 632-633.

²²Lukács György: Előszó (1969). = Lukács György: Utam Marxhoz, J. kötet. Budapest, Magvető, 1971. 14.

²³1917, Ifjúkori művek, 669.

²⁴1918, uo. 727.

²⁵Radbruch, Gustav: Der Innere Weg -Aufriss meines Lebens. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1961. 107 és köv.

²⁶Spendel, Günter: Gustav Radbruch - Lebensbild eines Juristen. Hamhurg, Monatschrift für Deutsches Recht Verlagsgesellschaft, 1967. 8.

²⁷"Zur Philosophie dieses Krieges. Archiv für Sozialwissenschaft (Tübingen), XLIV/1917.

Ez az a cikk, amire Lukács - teljes azonosulását kifejezve - rögtön válaszolt:
"Heidelberg, Keplerstrasse 28. 11/111. 1917.

Kedves Professor Úr,

...

Cikke nagyon érdekelt. Önnek és erről írni korántsem könnyű, mivel legtöbb gondolatmenetével teljesen egyetérték. Egyes dolgokat már 1915 nyarán, mielőtt be kellett vonulnom, 'Az értelmiségiek és a háború' címen befejezetlenül maradt tanulmányomban meg akartam írni. Így mindenekelőtt azt az általam igen fontosnak tartott gondolatot, hogy az egész 'hatalom'-probléma a politikai történettudomány hiposztázált módszerbeli előfeltétele ... Nagyon fontosnak tartom a 'vétkesség' kérdéséről vallott felfogását, valamint a háborúért való felelősség kölcsönös elutasításának (ami a háború és a diplomácia összefüggései elemzésével már jól elő van készítve) szimptomatikus jelentőségét. Valóban olyasmiről van itt szó, ami csak erre a háborúra jellemző.

Ám látom: nem észrevételeket, hanem kivonatot írok; láthatja ebből, mennyire nagyon tetszett a tanulmánya. Most egy ilyen hosszú, kemény, ám számomra való olvasmány után még az is nehezemre esik, hogy véleményeltérésekre rámutassak. De ha mégis Heidelbergbe jönne, talán másként lenne mindez élő szóban?

Az Ön
G. v. Lukácsa"

Radbruch válasza hasonlóan meleg, hálás is. Tábori postalapon írja 1917. április 3-án:

"Kedves v. Lukács úr,
sok köszönet kedves leveléért. Cikkemre tett megjegyzéseinek nagyon örülök. Ilyesfajta vélekedésekkel alig lehet valahol is egyetértést találni. Bárcsak elmúlnának ezek az idők, amikor az ember ilyen lelkiileg megpuhító hasadásra, csupa félállásfoglalásra, állandó reservatio mentalisra és protestativ facta contrariara kényszerül.

Minden heidelbergit, és különösen Önt szívélyesen üdvözli

az Ön
Gustav Radbruchja"

Ilyen előzmények s levélváltás²⁸ után meglepő, ám a szereplők személyiségének és útjaik elválásának is-

---

²⁸LAK M/246/l.

„[. . .] Ihr Aufsatz hat mich sehr interessiert. Ihnen und darüber zu schreiben ist mir darum nicht leicht, weil ich mit den meisten Ihrer Ausführungen ganz einverstanden bin. Einzelne Sachen wollte ich im Sommer 1915 bevor ich einrücken müsste, in einem unvollendet gebliebenen Aufsatz 'Die Intellektuellen und der Krieg' schreiben. So vor allem, den mir sehr wichtig erscheinenden Gedanken, dass das ganze Problem der 'Macht' eine hypostasierte methodologische Voraussetzung der politischen Geschichtswissenschaft ist; auch Ihre Unterscheidung von 'Sinn' und 'Bedeutung' ist mir vertraut und gehört zu meinen Überzeugungen. Für sehr wichtig halte ich Ihre Auffassung der 'Schuld'-Frage und die symptomatische Bedeutung der gegenseitigen Ablehnung der Verantwortung für den Krieg (die durch die Analyse des Zusammenhanges von Krieg und Diplomatie gut vorbereitet ist). Hier liegt in der Tat etwas, das nur diesem Kriege zukommt.

Doch ich sehe: ich schreibe keine Bemerkungen sondern einen Auszug; daraus können Sie ersehen, dass Ihr Aufsatz mir sehr gut gefallen hat. Jetzt, nach einer lenge[n], harten mir liegenden Lektüre ist es mir es mir sogar schwer Differenzpunkte

meretében talán mégis jellegzetes, hogy ezután a hajdani barátok megszűnnek egymás számára létezni. Lukács neve sem Radbruch nagyszámú művében, sem kiterjedt önéletrajzi írásaiban nem fordul soha többé elő. Ugyanez a helyzet Lukácsnál, aki nem csupán nem említi többet Radbruch nevét, de annyi érdeklődést sem őriz meg hajdani pályatársa iránt, hogy az 1949-ig élő és alkotó - ráadásul a fasizmus egyik *otthonmaradt* és *otthon* küzdő mártírjaként ünnepelt - enciklopédikus tudású német jogtudóssal, generációk nagy jogfilozófiai nevelőjével a kapcsolatot újra felvegye. Hasonlóképp arra sem fordít gondot, hogy Magyarországra való visszatérése után tudatos (és kiváltságosan jó antikvár kapcsolatokon nyugvó) könyvtárfejlesztő tevékenysége során Somló vagy Radbruch bármely munkáját magának újra megszerezze.

Közvetlen, személyes ismeretségek eredményeként így előttünk állnak mindazok a jogfilozófusok, akik (mint Somló) a jogászai problémalátás érzékenységét számára közvetítették, illetőleg akik (mint Jellinek, Kelsen, Lask, Radbruch vagy Weber) olyan gondolkodói teljesítményeket jelentettek számára, amik akkor és mindvégig a jogfilozófia megtestesítői maradtak szemében. Nem véletlen tehát, hogy a jogfilozófia kulcskérdéseit s az ezekre a különféle elméleti irányzatok által adott válaszok szélsőségeit meglehetősen azonos szemüvegen keresztül - ha nem is azonos szemmel - látta a *Történelem és osztály tudat* időszakában,²⁹ s Ontológiája kidolgozásakor. Jogfilozófiai állásfoglalásainak mindenekelőtt nem elméleti forrásai és ütközőpontjai változtak,³⁰ hanem világképe s az azt módszertanilag-elméletileg megalapozó filozófia.

---

aufzufinden. Doch wenn Sie doch nach Heidelberg kommen, wird ja alles sich im Gespräch anders machen [..]

Ihr G. v. Lukács"

²⁹Apitzsch, Ursula: Gesellschaftstheorie und Ästhetik bei Georg Lukács bis 1933. Stuttgart-Bad, 1977.

³⁰Varga Csaba: A jog helye Lukács *Ontológiájában*. Valóság, 1979/8.